

Ernest Mandel: Överskottskapital och realisering av mervärdet

[Recension av Paul A Baran/Paul M Sweezy, *Monopolkapitalet*, på marxistarkiv.se. Från International Socialist Review, januari-februari 1967, s 57-64. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Monopolkapitalet av Paul M Sweezy och framlidne Paul A Baran är en intressant och viktig bok. Den är ett försök att med hjälp av marxistiska analysverktyg förklara det nutida kapitalistiska systemets funktionssätt i USA. Men den undviker bestämt att stereotypt upprepa Hilferding-Lenins analys, som trots allt är mer än ett halvsekel gammal, och försöker på ett självständigt sätt använda verktygen på dagens verklighet.

Monopolkapitalet är mer än så. Den är ett försök att förklara det nuvarande amerikanska samhällets alla typiska drag – dess utrikespolitik och den ökande psykiska ohälsan, utbildningssystemets kris och det militanta uppsvinget för den svarta rörelsen – med detta samhälles samhällsekonomiska rötter, som författarna är övertygade om att de har upptäckt. En stor del av denna analys är stimulerande och en del är ett modigt framsteg jämfört med de ståndpunkter som Sweezy försvarade i *Teorin om den kapitalistiska utvecklingen* och *Det nuvarande som historia*.

Men även om det skulle vara intressant att kritiskt analysera många av dessa delar av *Monopolkapitalet*, så skulle det dra uppmärksamheten från det som borde vara den viktigaste fråga som denna bok ställer: diskussionen om problemet att "tillgodogöra sig överskottet" och de politiska perspektiv som författarna har dragit av sin ekonomiska analys.

I *Tillväxtens politiska ekonomi* visade Paul A Baran att begreppet "ekonomiskt överskott" var användbart för att förstå de ekonomiska problemen i de underutvecklade länderna. Tvärtemot dagens urskuldande antagande om "fattigdomens onda cirkel" - "underutvecklade länder är fattiga därför att de investerar för lite, och de investerar för lite därför att deras fattigdom medför att en alltför liten del av deras alltför små inkomster kan investeras" - visade Baran att dessa länders *möjliga* investeringstillgångar (det vill säga den del av landets inkomster som inte konsumeras av producenterna) i själva verket utgör en större del av landets inkomster än i de industrialiserade länderna. Mot en tröttsam tautologi ("de underutvecklade länderna är underutvecklade på grund av att de är underutvecklade": det är vad "fattigdomens onda cirkel" egentligen säger) ställde han en analytisk och samhällsligt kritisk *förklaring*: att det finns avsevärda möjliga investeringstillgångar i de underutvecklade länderna, men att de inte kan användas för att skynda på den ekonomiska tillväxten på grund av att det skulle kollidera med speciella samhällskrafter (den inhemska härskande klassen och den utländska imperialismen).

Fördelen med Barans tes är dubbel: den förklarar på en och samma gång varför det inte har ägt rum någon betydande ekonomisk tillväxt i de koloniala och halvkoloniala länderna som har suttit fast i sina gamla sociala strukturer och i den kapitalistiska världsmarknaden, och varför de länder som tack vare en social revolution har krossat dessa fjättrar faktiskt har upplevt en ekonomisk tillväxt som ibland har fått en att tappa andan.

I *Monopolkapitalet* försöker Sweezy och Baran nu tillämpa samma kategori "ekonomiskt överskott" på dagens mest utvecklade industrisamhälle: USA. Deras tes kan kortfattat sammanfattas så här:

Under ett visst skede av kapitalets koncentration sker det en avgörande förändring av marknadens funktionssätt. Under monopolkapitalismen är de dominerande företagen så starka att de praktiskt taget kan upphäva priskonkurrens och prissänkningar. Men samtidigt fortsätter de teknologiska uppfinningarna, och de dominerande företagen fortsätter att minska produktionskostnaderna. Därmed uppstår en allt större klyfta mellan produktionskostnaderna och försäljningspriserna, och

som en följd av det har profitkvoten en tendens att stiga kraftigt. Eller, med författarnas ord: det ekonomiska överskottet tenderar att hela tiden öka.

Men monopolägarna måste bli av med detta överskott. Och de normala avsättningsområdena för att tillgodogöra sig överskottet verkar vara stängda. Kapitalisternas egen konsumtion växer inte allt snabbare (författarna använder bara en indikator för att bevisa detta, det vill säga det faktum att utdelningarna utgör en allt mindre del av företagets totala vinster, men denna bevisföring förefaller oss helt övertygande). De produktiva investeringarna kan inte heller öka lika snabbt, ty det skulle orsaka ännu större problem att tillgodogöra sig överskottet och snabbt växa till en enorm överskottskapacitet. Med andra ord investerar inte företagen bara för att de har tillgängliga resurser, de investerar bara om de är någorlunda säkra på att sälja de produkter som det nyinvesterade kapitalet kommer att tillverka.

Så om de normala sätten att tillgodogöra sig kapitalet blir alltmer otillräckliga och bristfälliga så måste man hitta nya sätt. Och författarna återger tre sätt att tillgodogöra sig överskottet som har vuxit till fantastisk omfattning sedan monopolkapitalismen helt och fullt utvecklade sina karaktäristiska drag: ökade ansträngningar att sälja, utvidgning av de medel som står till de civila regeringarnas förfogande, och ökade militära utgifter. Den övergripande tendensen är alltså att systemet hela tiden blir alltmer irrationellt. Fler och fler människor är upptagna med att producera varor som antingen är värdelösa eller oekonomiska eller rent skadliga. De kan inte hitta någon tillfredsställelse i denna sorts verksamhet. Och allt fler människor är upptagna av att försöka övertyga befolkningssmajoriteten att dessa värdelösa, oekonomiska eller rent skadliga saker ska köpas eller betalas med alla medel. De internationella konsekvenserna av detta system är uppenbara: fler och fler aggressioner utomlands – bland annat för att stöda de stora amerikanska företagens ökande utlandsinvesteringar – som så småningom kan leda till randen av ett totalt oförnuft – kärnvapenkrig i världsskala och självdestruktion.

En stor del av denna analys är inte ny. Sweezy och Baran stöder sig i stor utsträckning på de mest intelligenta analyserna av dagens kapitalism, speciellt Steindl och Kalecki.¹ Teorin att tendensen till sjunkande profiler efter Första världskriget har övergått i en uppenbar tendens till ökande profiler har utvecklats utförligt av den amerikanske marxistiska ekonomen Joseph Gillman.² Och samma författare har också belyst försäljningskostnadernas enorma ökning sedan monopolkapitalismens uppkomst, även om han drar en helt annan slutsats än Sweezy och Baran (för Gillman är, kort sagt, icke produktiva utgifter som försäljningsinsatser hemma och utomlands oundgängliga för att realisera mervärdet, och eftersom de ska dras från mervärdet för att avgöra "nettovinsten" fortsätter nedgången för nettovinsterna att vara giltig). För mer än 50 år sedan slog Rosa Luxemburg fast hur viktiga militärutgifterna var för att realisera mervärdet. Och i början av 1960-talet drog recensenten en rad slutsatser som delvis är samma som de Sweezy och Baran drar idag.³

Jag betonade att det hade uppstått två genomsnittliga profitkvoter i den monopolkapitalistiska ekonomin: den *genomsnittliga superprofitkvot* som monopolföretagen åtnjöt, och den lägre profitkvot som resten av de kapitalistiska företagarna var tvungna att nöja sig med. Jag drog slutsatsen att prisförvaltningen och de höga superprofiterna hade befriat företagen från investeringsbankernas kontroll och gjort dem finansiellt självständiga, och huvudproblemet hade blivit att bli av med överskottskapitalet. Jag pekade på att de viktigaste användningsområdena för detta överskottskapital var:

1. investeringar i försäljningsinsatser och serviceindustri (som har fördelen att ha en mycket lägre organisk sammansättning av kapitalet och därmed kan motverka den tendens till

1 Josef Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1952; Michal Kalecki, *Theory of Economic Dynamics*, London 1954.

2 Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, London: Dennis Dobson, 1957.

3 Ernest Mandel, *Marxismens ekonomiska teori*, på marxistarkiv.se, kapitel 14, s 323-328.

- sjunkande profitkvot som beror på kapitalets ökande organiska sammansättning),
2. ökade militärutgifter och
 3. utlandsinvesteringar.⁴

Överskottskapacitet och överskottskapital utan avsättningsområden verkade både för mig och för Sweezy och Baran vara monopolkapitalismens viktigaste motsättningar.

Om man jämför denna analys med den i *Monopolkapitalet* kan man vid en första anblick få intrycket att den enda skillnaden är terminologisk: där jag talar om ökande överskottskapital talar Sweezy och Baran om växande ”ekonomiskt överskott”.

Det vore naturligtvis enkelt att hävda att till och med denna skillnad inte bara är terminologisk utan angriper den marxistiska ekonomiska teorins rötter. Sweezy och Baran definierar på ett mycket slapt sätt kategorin ”ekonomiskt överskott” som ”skillnaden mellan vad samhället producerar och kostnaderna för att producera detta” (sidan 5). Om man använder definitionen ordagrant kan man dra slutsatsen att det problem som de kallar ”att tillgodogöra sig överskottet” bara är det gamla problemet ”att realisera mervärdet”.

Men författarna håller sig inte strikt till denna definition. Förvisso är avskrivningskostnaderna – ett annat ord för omåttliga avdrag som bara är dolda vinster, det vill säga mervärde – inte en del av mervärdet utan reproduktionen av det konstanta kapitalet. Att ta försäljningskostnaderna i sin helhet som en del av mervärdet innebär på samma sätt att man antyder att detta begrepp innefattar något mer än mervärde. Uppenbarligen är den del av försäljningskostnaderna som bara är reproduktion av det kapital som investerats inom servicesektorn en del av det samhälleliga kapitalet.* Så man får intrycket att författarna har blandat ihop överskottskapital och merproduktion, och att de åtminstone måste reda ut dessa två kategorier innan de på ett övertygande sätt kan visa att ”överskottet” (och profitkvoten) har ökat konstant sedan 1929.

Detta är inte bara semantiska spetsfundigheter. I en marknadsekonomi kan ”merproduktionen” bara avyttras med hjälp av utbyte. Den antar den fysiska formen av varor för vilka det inte finns kunder. ”Överskottskapital” är tvärtom möjlig köpkraft som för tillfället inte hittar något att köpa. Det går nu att se den logiska inkonsekvensen av att addera merproduktion och överskottskapital, där det faktiskt skulle vara mer relevant att göra en subtraktion.⁵

Det verkliga problemet är dubbelt: att investera överskottskapitalet på ett sådant sätt att det inte minskar de existerande monopolens marknad ännu mer, eftersom de på grund av otillräckliga marknader redan arbetar under sin maximala kapacitet, och att säkerställa en konstant utnyttjandnivå av de befintliga industrierna, trots att kapitalets rörelselagar tenderar att pressa ner denna kapacitetsnivå.

Hittills har svaret på det första problemet varit: militäretablissemang, serviceindustrier och kapitlexport. Svaret på det andra problemet har i huvudsak varit *krediter*, det vill säga en enorm privat och offentlig skuld och *ständig inflation* (för övrigt har frågan om statliga transfereringar, social välfärd och överhuvudtaget budgeten som inkomstkälla för att realisera en del av mervärdet utan att *omedelbart* minska varken löner eller vinster sin plats i detta kapitel).

Frågan om det ekonomiska systemets livskraft på lång sikt går bara att besvara om man undersöker

4 Sweezy och Baran förnekar att utlandsinvesteringar är ett avsättningsområde för ”överskottet” eftersom, säger de, inflödet av vinster från utlandsinvesteringarna är större än utflödet av privat kapital från USA. Men de glömmer att statliga utgifter i form av lån och gåvor har den dubbla uppgiften att vara avsättning för överskottskapital i USA och ytterligare köpkraft för mottagarländerna för att importera ännu fler och värdefullare amerikanska varor.

* I den ursprungliga engelska versionen stod ”... inte en del av det samhälleliga kapitalet”. Men i *International Socialist Review*, vol 28, nr 4, juli-augusti 1967 rättade Mandel till detta – öa.

5 Att subtraktion har en reell innebörd går att visa med exemplet krigsekonomi, där merproduktionen tar den fysiska formen av vapen och överskottskapitalet omvandlas till statsobligationer för att finansiera inköpet av dessa vapen.

de motsättningar som uppstår på båda dessa områden: tillgodogörandet av överskottskapitalet och absorptionen av merproduktionen. Och här har vi nyckeln till den grundläggande svagheten hos Sweezy-Barans analys. Genom att blanda ihop överskottskapital och merproduktion i sin kategori ”ekonomiskt överskott” och på så sätt inte kunna reda ut problemet att tillgodogöra sig överskottskapitalet och avyttra överskottet av varor, så bagatelliserar de systemets viktigaste motsättningar som undergräver det *ekonomiskt*.

Å ena sidan kan de amerikanska företagen bara få en ständigt växande marknad för sina varor (en garanterad verksamhetstakt för sin växande produktionskapacitet) om man förutsätter en fullständig kontroll över de teknologiska uppfinningarna och att priskonkurrensen fullständigt försvinner. Ett sådant antagande – som åtminstone i delar av *Monopolkapitalet* finns underförstått i författarnas analys – är obefogat och motsägs i själva verket av den faktiska utvecklingen.

Monopolföretagen konkurrerar våldsamt med utländska rivaler om andelar på världsmarknaden, och dessa andelar kan variera ganska häftigt. De utmanas på sin egen hemmamarknad av utländska konkurrenter och av ”nya industrier”. Dessutom har de periodvisa minskningarna av den industriella reservarmén (under och efter Andra världskriget, på 1960-talet) en benägenhet att pressa upp lönerna, vilket bara kan bekämpas med hjälp av ökande automatisering som återställer reservarmén och minskar trycket på lönerna.

Trots ett ökande flöde av kapital från produktiva till icke produktiva syften (i detta sammanhang betraktas militär produktion som icke produktiv) finns det av alla dessa skäl ett bestämt hot om en minskande användning av produktionskapaciteten, att takten i produktivitetssökningarna överstiger produktionens tillväxttakt, och därmed ökande arbetslöshet. ”Automatiseringsexplosionen” kan inte rymmas inom ramen för ett stagnerande men självbelåtet samhälle som Sweezy och Baran framställer det. Den leder till problem som monopolkapitalismen inte kan lösa inom ramen för sitt ekonomiska funktionssätt. En utväg vore givetvis ett ökande antal ”konventionella” krig. Och det finns förvisso ett samband mellan den ökande imperialistiska aggressionen i Vietnam och den amerikanska industrins svårigheter, som inte kan suga upp de fyra miljonerna arbetslösa ens efter en aldrig tidigare skådad fem år lång högkonjunktur.

Å andra sidan har en *tillfällig* lösning av problemet med överproduktion bara blivit möjlig genom att bygga upp en enorm skuld och ständig inflation. Till sist skulle detta tendera att ställa till oreda i vilken kapitalistisk ekonomi som helst – även om det skulle kunna ta mycket lång tid – under förutsättning att USA vore åtskilt från resten av världen.

Men det är givetvis inte fallet. Inflationen i USA – som ett nödvändigt stöd mot de periodiska överproduktionskriserna – får världsomfattande konsekvenser som den internationella kapitalistklassen och deras ekonomer är mycket väl medvetna om. Motsättningen mellan dollarn som verktyg för att bekämpa recessioner på USA:s hemmamarknad och dollarn som betalningsmedel på världsmarknaden närmar sig snabbt en explosiv punkt. Och den allvarliga internationella valutakris som är under uppsegling kommer också att få konsekvenser för den amerikanska ekonomin.

Vi kan därför inte godta författarnas slutsats att det inte finns några inre krafter i det monopolkapitalistiska systemet som är starka nog att utmana systemet. Denna slutsats utgår från det underförstådda antagandet att monopolkapitalismen på något sätt kan garantera *den stora massan lönearbetare* – det amerikanska samhällets stora flertal – en ständigt och sakta stigande levnadsstandard.

Annars skulle författarnas tes att ”[den amerikanska arbetarklassens] kärnorganisationer inom basindustrierna... i stor utsträckning [har] integrerats i systemet som konsumenter och ideologiskt betingade samhällsmedlemmar” (sidan 193), även om det är en förhållandevis riktig beskrivning av situationen idag, ingalunda vara ett giltigt påstående för framtiden. Om man antar att den dubbla effekten av automatisering och inflation kommer att medföra en ökande instabilitet i den amerikanska ekonomin, så är det åtminstone ett rimligt antagande att denna instabilitet så småningom

kommer att undergräva den fackliga byråkratins stabilitet och arbetarnas relativa lugn. Det aktiva motståndet mot monopolkapitalismen som idag till stor del är begränsat till den svarta rörelsen, studentungdomens protester mot kriget och vissa lågavlönade lönearbetares relativa stridbarhet, skulle på nytt snabbt kunna blomma ut till en kraftfull och oslagbar allians kring industriarbetarklassen.

Efter att ha tappat den nutida monopolkapitalismens viktigaste inre motsättningar ur sikte, tittar Sweezy och Baran framförallt mot den internationella revolutionära utvecklingen som möjliga vägar att utmana och störta den amerikanska monopolkapitalismen. I och för sig är detta en positiv utveckling, eftersom marxismen till själva sin natur är internationalistisk, och vi håller helt och hållet med Sweezy och Baran om att den främsta uppgiften för det amerikanska samhällets progressiva krafter idag är att slå sig ihop med världsrevolutionens krafter som utmanar kapitalets makt på alla kontinenter.

Efter att ha upptäckt världsrevolutionen betonar Sweezy och Baran helt riktigt dess permanenta karaktär, det vill säga att den har en tendens att växa över i ett socialistiskt stadium. Även här kan vi inte annat än hålla med dem. Och vidare att det förefaller uppenbart att den amerikanska härskande klassens ökande inblandning i militära konflikter med världsrevolutionen kommer att leda till viktiga förändringar av den amerikanska befolkningens medvetenhet. Det finns direkta band mellan revolten i de svartas ghetton och den afrikanska revolutionen. De amerikanska monopolföretagarnas kontrarevolutionära aktioner mot de kubanska och vietnamesiska revolutionerna är de viktigaste orsakerna till den nya radikaliseringsen bland amerikanska studenter och intellektuella.

Men det återstår ändå en oundviklig slutsats – alla dessa krafter idag är i minoritet i det amerikanska samhället. Och även om – i en av Sweezy och Baran förutspådd framtid – de länder som kallar sig socialistiska kommer att bli mer effektiva och fungera mer demokratiskt och utgöra ett exempel som gör det socialistiska alternativet mer medvetet, så kan det bara bli en minoritetsaktion, precis som alla rent ideologiska alternativ i historien. Så mycket är säkert – *i frånvaron av kraftfulla samhällsekonomiska motiv som växer fram ur det amerikanska samhällets grundläggande instabilitet* är hoppet om att dessa krafter ska störta monopolkapitalismen på ett revolutionärt sätt till övervägande del en utopi.

Ännu värre: om den världsrevolutionära processen med sina oundvikliga upp- och nedgångar fortsätter och hela tiden breder ut sig, och om USA-imperialismens militära inblandning mot denna process också ökar, och om på samma gång det amerikanska folkets majoritet passivt inlemmas i ett samhälle som åtminstone garanterar den en grundläggande välfärd, då kommer vi fram till den fruktansvärda slutsatsen att inga objektiva krafter i det långa loppet kan förhindra ett kärnvapenkrig, det vill säga hindra den amerikanska härskande klassen från att med alla medel, inklusive kärnvapen, till sist i yttersta frustration och isolerad i sin del av världen försvara den sista delen av sitt imperium. Förvisso finns det ingen *yttre* kraft som skulle kunna hindra en amerikansk Hitler från att göra det.

Men vi kan inte se någon grundläggande anledning att godta en så pessimistisk slutsats, som mer eller mindre logiskt följer av Sweezy och Barans analys. Den växande världsrevolutionen kommer också att dra med sig ökande ekonomiska svårigheter för många delar av det internationella kapitalistiska systemet, och oundvikligen även för den amerikanska ekonomin. Den allt större sammanflätningen mellan den amerikanska och den internationella ekonomin kommer så småningom att förvandla världskapitalismens kris till en kris för det amerikanska kapitalismen. Den amerikanska kapitalismens kris kommer att skaka om den amerikanska arbetarklassens passivitet på samma sätt som den gjorde på 1930-talet.

Utöver den övergripande analysen av frågan om automatisering och inflation – och även om det är nära knutet till den – så finns det ytterligare problemet med den världskapitalistiska cykelns internationella uppsplittring. En av världskapitalismens viktigaste ”stabiliserande” faktorer efter Andra

världskriget har varit frånvaron av en allmän recession. Ända sedan 1945 har recessionerna i USA (och i några länder som är nära knutna till den amerikanska ekonomin) sammanfallit med en ständig högkonjunktur i huvuddelen av Västeuropas kapitalistiska länder och i Japan. Och under de senaste tre åren sammanföll de recessioner som successivt uppträdde i fyra stora kapitalistiska länder (Frankrike, Italien, Japan och nu Storbritannien) med en oavbruten högkonjunktur i den amerikanska ekonomin. Uppsplittningen av dessa recessioner fungerade naturligtvis som en kraftfull faktor för att begränsa både deras djup och varaktighet.

Men kommer denna uppsplittning att fortsätta? Kommer inte en recession i Västtyskland att få allvarliga konsekvenser för hela det internationella systemet? Skulle inte nästa amerikanska recession sammanfalla med en period i den västeuropeiska cykeln där huvuddelen av de krafter som skapar en långsiktig tillväxt redan är förbrukade, och därmed orsaka en allmän recession inom hela den kapitalistiska ekonomin? Dessa och många andra frågor förefaller oss giltiga, och de bör åtminstone lösas innan man accepterar *Monopolkapitalets* extrema slutsatser att systemets grundläggande instabilitet inte kommer att ge upphov till någon inhemsk social utmaning mot detta system i USA.

Vi medger att frågan inte blir besvarad bara genom att ställa den. Det kommer säkert att krävas mer tid, mer oberoende och gemensam forskning, diskussion och debatt med alla marxister på båda sidor av Atlanten innan man kan få ett definitivt svar på dessa frågor.

1 oktober 1966